

גנאלוגיה של הניאוליברליזם: הקדמה לביטחון, טריטוריה, אוכלוסייה למישל פוקו

דותן לשם

מרכז מינרבה למדעי הרוח, אוניברסיטת תל-אביב

בהרצאה שבחרנו לתרגם מופיע רגע מכריע במחשבתו של מישל פוקו. כדי להגיע אל הרגע הזה על הקורא לצלוח הרצאה שניכר בה כי דעתו של פוקו עדיין מקרטעת בין שברי גנאלוגיות. לקראת סוף דבריו, רגע לפני שיתפזר הקהל הרב, פוקו מבקש לומר עוד מילה אחת בלבד: ממשליות. מושג זה יעסיק את מחשבתו בשארית חייו. בשלוש השנים הבאות הוא יפנה לכתיבת ההיסטוריה של הממשליות ולאחר מכן יקדיש את מרצו לחקר הפרה-היסטוריה של הממשליות בניסיון למצוא קצה חוט שיאפשר לו לעשות את הבלתי אפשרי ולטוות אתיקה של העצמי שתענה על השאלה הפוליטית. בהמשך ההקדמה אציג בקצרה את התחנות המרכזיות בהיסטוריה של הממשליות כפי שפוקו מתאר אותן בהרצאותיו בשנים 1977–1979 (Foucault 2007; 2008).

ההרצאות של פוקו בשנים 1977–1980¹ משלימות את הטריטוריה של יחסי הכוח השלטוניים הפועלים בחברה בת ימינו, שעליהם נמנים המשמעת, הריבונות והממשליות. מסקנתו של פוקו נחרצת:

אני מבין במונח הזה את המגמה, את קו ההתכנסות, שהוביל בריציפות ובמשך זמן רב במערב כולו לעבר עליונותו של סוג השלטון הזה שאפשר לקרוא לו ה"ממשל" על פני כל הסוגים האחרים: ריבונות, משמעת... (פוקו בגיליון זה, 77); שלטון שמטרתו העיקרית היא האוכלוסייה, צורת הידע המרכזית שלו היא הכלכלה הפוליטית והכלי הטכני העיקרי שלו הוא מערכי הביטחון (שם).

ההבנה ש"מה שחשוב למודרניות שלנו...[הוא] "המשלתה" של המדינה" [פוקו בגיליון זה, 78] דרבנה את פוקו להתחיל להתוות גנאלוגיה של הממשליות, קרי "ניתוח המתחיל משאלה המועלה בהווה" (Foucault 1988, 262), "המנסה לשחזר את תנאי ההופעה של סינגולריות מתוך ריבוי של אלמנטים מכריעים, שמהם היא תופיע לא כתוצר אלא כאפקט.

¹ הרצאות הקורס משנת 1980 שכתרתן "על ממשל החיים" טרם פורסמו. מסיכום הקורס (Foucault 1999a, 154–157) אפשר ללמוד כי בהרצאות אלה ניסה פוקו למצוא את לידתה של הממשליות במה שאכנה בהמשך "כלכלת חיי העיון" בנצרות.

באופן זה הסינגולריות נעשית מובנת" (Foucault 1996, 396). מיד אחזור לאופן שבו פוקו מתאר את הופעתה של סינגולריות זו בימינו.

ארבעה רגעים מכריעים בהיסטוריה של הממשליות

פוקו סימן ארבע תחנות בגנאלוגיה של הממשליות: הפסטוריות הנוצרית; מדינת המשטרה² בתור כלכלה פוליטית מהמאה ה-16 עד המאה ה-18; הכלכלה הפוליטית כביקורת התבונה המדינית בליברליזם של המאה ה-19; וכלכלת הפוליטיקה הניאו-ליברלית במחצית השנייה של המאה ה-20. בכל אחת מן התחנות הוא מתאר את שלוש הרגליים שעליהן עומדת הממשליות: האובייקט שהיא מנהלת ומייצרת; צורת הידע שבה מתנסח רציונל ההפעלה; הכלים הטכניים שבאמצעותם היא מופעלת. אפשר לסכם בצורה אנליטית את הגנאלוגיה של הממשליות שפוקו מסרטט, באמצעות מעקב אחר גלגוליהם של השלושה – האובייקט, צורת הידע והכלים הטכניים:

תחנה	אובייקט	צורת ידע	כלים טכניים
פסטוריות ³	חברת המאמינים	כלכלה	כלכלה דיסציפלינרית
מדינת המשטרה	אוכלוסייה	מרקנטליזם	משטרה
ליברליזם	חברה אזרחית	כלכלה פוליטית	מערכי ביטחון
ניאו-ליברליזם	כלכלה, חברה, מדינה	תורת הכלכלה	מערכי ביטחון

הטבלה מראה שהחברה⁴ בבחינת האובייקט העיקרי, והכלכלה, בבחינת צורת הידע העיקרית, מלוות את הממשליות מרגע לידתה. פוקו קובע ש"כלכלת הנשמות" (כך הוא מכנה אותה בעקבות גרגורי מנזיאנזוס) בחברת המאמינים הנוצרית היא "המקור, נקודת העיצוב, הזיקוק,

² פוקו טוען: "מה שכותבים מן המאה ה-17 ומן המאה ה-18 מבינים במונח "משטרה" (police) שונה מאוד מן המשמעות שאנו מעמיסים עליו. ...מה שהם מבינים ב"משטרה" אינו מוסד או מכניזם המתפקד בתוך המדינה, אלא טכנולוגיה ממשלית מיוחדת למדינה; תחומים, טכניקות, מטרות שהמדינה מעורבת בהם (Foucault 1999b, 147).

³ כלכלה (οικονομία) היא המונח ששימש את הכותבים הכנסייתיים (ecclesiastical writers) למן המאה הרביעית כדי לתאר את צורת הידע ואת הכלים הטכניים המשמשים את הכמורה בניהולה של חברת המאמינים. השימוש במונחים "כלכלה דיסציפלינרית" ו"כלכלה כנסייתית" נועד להבחין מהוראות אחרות של המונח כלכלה והם נהוגים בספרות בת ימינו העוסקת בחוק הקנוני בכנסייה האורתודוקסית.

⁴ הקשר שבין הכלכלה לבין החברה מחוץ בעזרת העובדה שהמונח "חברה אזרחית" שימש מהמאה ה-16 עד המאה ה-18 לתיאור האוכלוסייה הכפופה לשלטון הריבון.

הנקודה העוברית של הממשליות" (Foucault 2007, 165). קביעה זו מסיטה הלכה למעשה את קו השבר בהיסטוריה (המערכת) מסוף המאה ה-18 אל המאה הרביעית לספירה. זהו הרגע שבו התחיל סיפורן של החברה, הכלכלה והממשל המודרניים.

כלכלת חיי העיון בפסטוריות הנוצרית: התחנה הראשונה בגנאלוגיה של הממשליות היתה במאות הרביעית עד השישית לספירה.⁵ פוקו קובע בשנים אלה את רגע לידתו של הגיון הפעולה שעתידי להתגלם בבוא העת בממשליות המודרנית. אפשר לחלץ מן התיאור של פוקו שני יסודות מכריעים שמהם התפתחה הפסטוריות: כלכלת חיי העיון בחברת המאמינים הנוצרית והתנהלות כלכלה זו בחברה אוניברסלית המובחנת מן השלטון הפוליטי האימפריאלי. כלכלת חיי העיון של הנוצרים היתה שונה מפרקטיקות חיי העיון בעולם העתיק.⁶ העיקרית שבפרקטיקות החדשות היא כלכלת מירוק החטאים, התובעת הכפפה מלאה ובלתי פוסקת, ומטרתה להביא לידי ביטוי את האמת החבויה במוכפף (הסובייקט). במילים אחרות, כלכלת חיי העיון מעתיקה פרקטיקות של שלטון כלכלי (שלטענת פוקו הוגבל עד אותה עת למשק הבית⁷) אל ניהולם של חיי העיון. התוצאה של השידוך בין הכלכלה לבין חיי העיון היא הכפפה מוחלטת ובלתי מוגבלת במרחב ובזמן, שחושפת את האמת החבויה של המוכפף ומקיימת אותו בתור אדם סגולי (virtuous). את אמנות הממשל הכוללת את מכלול הפרקטיקות האלה פוקו מכנה במונח האנכרוניסטי פסטוריות, במקום במונח כלכלה כנסייתית.⁸ כלכלת חיי העיון של הנוצרים נעשתה מכריעה בהיסטוריה שלנו לאחר התנצרות האימפריה הרומית בשלהי המאה הרביעית לספירה. עד לתחילת המאה התנהלה כלכלת חיי העיון במחתרת, ולאחר התנצרותה של האימפריה זכתה למעמד של דת אימפריאלית שהתנהלותה מובחנת מן השלטון הפוליטי. התוצאה היתה שהכול (למעט היהודים) נהיו לבעלי אזרחות כפולה: נתיניו של הקיסר ובה בעת "אזרחי גן העדן"⁹ ככנסייה.

⁵ פוקו אינו עקבי בתארוך לידתה של הפסטוריות, אולם מרביתם המכריעה של הכותבים שהוא מצטט פעלו מאז המאה הרביעית, וזה היה גם זמנם של התהליכים שהוא דן בהם, כגון מיסוד חיי השותפות במנזרים, ומעל הכול מיסוד התנהלותו של הכוח הפסטורי בכנסייה במובחן מן הכוח הפוליטי. יחסים אלה עמדו בלבה של מחלוקת קשה בשנים שלאחר התנצרות קונסטנטינוס והתייצבו רק לקראת סוף המאה הרביעית.

⁶ פרקטיקות אלה עמדו בלבן של ההרצאות שנשא פוקו בשנים 1982–1984. הרצאות אלה ראו אור בשנים האחרונות.

⁷ בטענתו זו פוקו מתעלם מן "האימפריאליזם הכלכלני" שבמסגרתו שימשה הכלכלה זה מכבר בכל תחומי החיים, החל מנפשו וגופו של האדם, דרך משק הבית והפוליס, ועד לכלכלת הקוסמוס על ידי הטבע או האל. יתרה מכך, למן המאה השנייה לפני הספירה שימשה הכלכלה לתיאור ארגונו של תוצרי חיי העיון בטרם יופיעו במבע הלשוני (Lexis).

⁸ פוקו טען כי תרגום המונח "כלכלת הנשמות" (oikonomia psuchon) למילה "כלכלה" (économie) בצרפתית אינו מתאים ולכן בחר במונח "פסטוריות" לתיאור הכלכלה הנוצרית. ראו Foucault 2007, 192–193. בעשותו כך הוא התעלם מן העובדה שפרקטיקת ממשל זו כונתה כלכלה בכתבי הנוצרים כבר באגרות פאולוס.

⁹ ראו איגרת פאולוס אל הפיליפים 3: 20.

הכלכלה הפוליטית: בתחנה הבאה שפוקו מתאר (שעיקריה מוצגים בהרצאה המתורגמת) התרחשה מהפכה קופרניקאית בהיסטוריה של הממשליות. במהפכה הזאת נעשתה פוליטיזציה של כלכלת חיי העיון הנוצרית – השלטון הפוליטי לקח על עצמו לכלכל את חיי האנשים במדינת המשטרה. בתקופה זו המדינה עצמה נתפסה כ"כלכלה פוליטית" שבה הריבון מצווה לכלכל את חיי נתיניו כדי שכל אחד מהם ימצא את מלוא הפוטנציאל הגלום בו. על אף השינויים הרבים שהתרחשו בעת שהותאמה כלכלת חיי העיון הנוצרית לשירותו של הריבון הפוליטי, נותר על כנו האפקט הכפול של טוטליזציה ואינדיבידואליזציה המיוצר על ידי הגיון הפעולה הפסטורי (Foucault 1999b, 152). בהרצאות באותה שנה הראה פוקו שמעורבותה של המדינה בכל תחום של חיי הנתינים נחשבה לעמדה שמאפשרת לכל אחד מהם להגשים עצמו בתור אינדיבידואל.

שחרורה של הכלכלה מן הפוליטיקה: השלב השלישי בגנאלוגיה של הממשליות התרחש לקראת סוף המאה ה-18. הליברליזם ביסס (מחדש) את ההבחנה בין תצורת הכוח הכלכלי לבין תצורת הכוח הפוליטי (כמו גם בין ספרות החיים השונות המנוהלות באמצעותם). ההיגיון הממשלי החדש שהוצג על ידי הליברליזם הוא הגבלה עצמית של הכוח הפוליטי. השאלה שהציבו הליברלים לפני הריבון אינה כיצד למשול בכול אלא כיצד למשול במידה הנכונה. שאלה זו הומרה, לנוכח תנאי ה"הווה", בשאלה כיצד שלא למשול יותר מדי. אחת מתוצאות המהפך של הליברליזם היא היותו צורת ידע שפוקו מכנה ביקורת התבונה המדינית. עניינה של הכלכלה הפוליטית הוא הגבלת הכוח הממשלי מבפנים, על פי הגיונו הפנימי ולא באמצעות החוק בתור גבול חיצוני שלו. הכלכלנים הפוליטיים אינם מסבירים את שחרורם של מרחבים שונים, ובראשם השוק, ממעורבותו חודרת הכול של השלטון בכך שהאדם הוא בעל זכות למרחבים פנויים משלטון, ובוודאי אינם מסבירים את השחרור הזה בעובדה שדווקא השוק נהנה מפריבילגיה שכזו. תחת זאת הם מנמקים את ההגבלה הזאת בשיקולים של תועלת: התועלת שתצמח לכול אם הריבון יותיר את כלכלת השוק בידיהם של האזרחים גבוהה עשרת מונים מן התועלת שתצמח מהמשך כלכלתו של השוק בידי הריבון. טענתם היא כי תבונתם המצטברת של הרבים המעזים לדעת עולה פי כמה וכמה על תבונתו של הריבון. הכלכלנים הפוליטיים אינם טוענים שאסור לריבון לנהל את הכלכלה אלא שהוא פשוט אינו מסוגל לעשות זאת ביעילות. מתפיסה זו נגזר גם האופן שבו הכלכלה הפוליטית מציגה את רעיון החירות להיגיון הממשלי החדש: לא החירות שהמשפטנים מגדירים בתור זכות להיות בעל זכויות כאלה או אחרות אלא, בפשטות, חירותו של הנמשל ביחס לממשל. החירות הליברלית אינה מופיעה לבד על במת ההיסטוריה. מתלווה לה גלגולו הליברלי של המשטרה המכונה אצל פוקו "מנגנוני הביטחון", שעליהם מופקד הריבון. מנגנונים אלה מבטיחים בין השאר את פעולתה היעילה של כלכלת השוק.

כלכלת הפוליטיקה: הופעתה הסינגולרית של הממשליות החל משנות השמונים של המאה הקודמת היא הממשליות הניאו-ליברלית. השאלה שפוקו שואל דרך הגנאלוגיה של

הממשליות היא מהו ניאור-ליברליזם? הניסיון לענות על השאלה כיצד הניאור-ליברליזם מעצב את חיינו נדמית כיום "דחופה, פונדמנטלית והכרחית פוליטית" (Foucault 2005, 252) לנוכח נקודת השבר שאליה נקלע או, לכל הפחות, לנוכח התרבות סימני השאלה באשר להצלחת הממשליות הניאור-ליברלית במשימה שלקחה על עצמה. ראשית, פוקו מבהיר מה הניאור-ליברליזם איננו:

אפשר לראות כי שלושת סוגי התגובה [לניאור-ליברליזם; ד"ל] הופכים בסופו של דבר את הניאור-ליברליזם לשום דבר, או בכל מקרה, ללא כלום אבל תמיד אותו הדבר, ותמיד אותו הדבר אבל גרוע יותר. לאמור: זה רק אדם סמית' משופר. שנית, זו חברת השוק שפוענחה והוקעה בספר הראשון של הקפיטל; ושלישית, זו הכללתו של כוח המדינה, רוצה לומר, זה סולזניצין בקנה מידה עולמי. אדם סמית', מרקס, סולזניצין, לסה-פר; חברת השוק והראווה, עולם מחנה הריכוז והגולאג. בהכללה אלו הן שלוש המסגרות האנליטיות והביקורתיות שבתוכן נהוג לטפל בבעיית הניאור-ליברליזם ואשר מאפשרות להפוך אותו למעשה ללא כלום, בחזרה על אותו סוג של ביקורת במשך מאתיים, מאה או עשר שנים. עכשיו, מה שאנסה להראות [הוא] שהניאור-ליברליזם הוא באמת משהו אחר. אם יש לכך חשיבות גדולה או לא, איני יודע, אבל לבטח זה משהו, ואני אנסה להבין אותו בסינולוגיות שלו... (Foucault 2008, 130).

לאחר מכן הוא נותן לנו את ההגדרה הזאת לניאור-ליברליזם:

משהו חשוב בהרבה ניצב על כף המאזניים בניאור-ליברליזם מודרני... השאלה היא האם כלכלת שוק אכן יכולה לשמש בתור עיקרון, צורה ומודל בעבור מדינה, שבגלל הפגמים שבה אינה זוכה לאמונו של אף לא אחד מימין ומשמאל? ...האם ה[ניאור]-ליברליזם יצליח במשימתו האמיתית... להביא [ל]פורמליזציה מלאה של כוחות המדינה ושל ארגון החברה על בסיס כלכלת השוק? האם אכן כוחו של השוק עומד לו לעשות פורמליזציה גם למדינה וגם לחברה? זוהי שאלה חשובה ומכריעה לליברליזם בן ימינו בה במידה שהיא מציגה מוטציה חשובה בהחלט בפרויקטים הליברליים המסורתיים, אלו שנולדו במאה ה-18. זו אינה השאלה של שחרור הכלכלה. זו השאלה של לדעת עד היכן מגיעים כוחותיו של השוק לכלכל מידע פוליטי וחברתי. זה מה שמונח על כף המאזניים (שם, 117–118).

הגנאלוגיה של הממשליות היא זו שמאפשרת לנו לנסות ולחשוב על צורות ארגון של חיי העיון, הפוליטיקה והכלכלה, השונות מן האופן שבו הן מתארגנות בניאור-ליברליזם (אף כי לטעמי איננו מחויבים לאמץ את מסקנתו של פוקו כי המקום לחפשן הוא הפרה-היסטוריה של הממשליות).

טענתו של פוקו היא שהשאלה שעמה מתמודד הניאור-ליברליזם אינה היכן לקבוע את הגבול למעורבותו של השלטון הפוליטי כדי שהאמת החבויה בכלכלת השוק תוכל להופיע, אלא כיצד לכלכל את הפוליטיקה (ולא את החברה) בשירותה של הכלכלה. כפי

שפוקו מציג זאת, הניאורליברליזם מקצה לשווקים החופשיים את תפקיד הארגון וההסדרה של המדינה; השוק הוא שמפקח על המדינה (ולא המדינה מפקחת על השוק). שלא כמו הליברליזם, התחרות החופשית אינה נתפסת כמצב טבע שיתגלה אם רק יואיל הריבון לסגת מן הכלכלה, אלא כדבר שיש לייצר. בהתאם לכך, הממשליות הניאורליברלית עסוקה בייצור תחרות חופשית (ולא חליפין). לנוכח התפקיד המיוחס למדינה, פוקו קובע שמעורבותה של המדינה בחיי האזרחים בממשליות הניאורליברלית אינה פחות דחוסה, תכופה והמשכית ממעורבותה בכל ממשליות אחרת. היא פשוט שונה.

פוקו מבחין בסימני מהפכת ההיגיון הממשלי המתלווה לעליית הניאורליברליזם גם אצל "האדם הכלכלי" (homo economicus). זה אינו האדם הכלכלי של הליברלים שעל שיקול דעתו בענייני כלכלה אפשר לסמוך יותר מאשר על זה של הריבון. האדם שהניאורליברלים רואים לנגד עיניהם הוא כלכלי על פי טבעו, ובתור שכזה הוא ניתן לניהול. היותו ניתן לניהול היא תכונה הנובעת מן העובדה שהוא מגיב באופן עקבי למה שפוקו מכנה שינויים שיטתיים בסביבת החיים שלו, והכלכלנים בני ימינו מכנים תמריצים. הכוח שהממשליות הניאורליברלית מפעילה על האדם הכלכלי אינה כפייה מן הסוג שבגולאג. המדינה אינה כופה על האדם לאמץ את הגיון הפעולה הניאורליברלי ולהגיב לתמריצים המוצבים לפתחו. ככלות הכול, אין להתכחש לעובדה שאנו בוחרים לעשות זאת.

ביבליוגרפיה

- Foucault, Michel, 1988. "The Concern for Truth: An Interview with Francois Ewald," in Lawrence D. Kritzman (ed.), *Politics, Philosophy, Culture: Interviews and Other Writings, 1977–1984*, pp. 252–267.
- , 1996. "What Is Critique?" in James Schmidt (ed.), *What is Enlightenment? Eighteenth-Century Answers and Twentieth-Century Questions*, Berkeley and Los Angeles: University of California Press, pp. 382–398.
- , 1999a. "On the Government of the Living," in Jeremy R. Carrette (ed.), *Religion and Culture*, New York: Routledge, pp. 154–157.
- , 1999b. "Pastoral Power and Political Reason," in Jeremy R. Carrette (ed.), *Religion and Culture*, New York: Routledge, pp. 135–152.
- , 2005. *The Hermeneutics of the Subject: Lectures at the Collège de France 1981–1982*, ed. Fredric Gros, New York: Picador.
- , 2007. *Security, Territory, Population: Lectures at the Collège de France 1977–1978*, ed. Michel Senellart, Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- , 2008. *The Birth of Biopolitics: Lectures at the Collège de France 1978–1979*, ed. Michel Senellart, Basingstoke: Palgrave Macmillan.